

O TRZECH XIX-WIECZNYCH KOŚCIOŁACH EWANGELICKICH ELBLĄGA

Słowa kluczowe: Elbląg, protestantyzm, XIX wiek, ewangelickie budownictwo kościelne, Prusy Zachodnie

Keywords: Elblag, Protestantism, 19th Century, protestant church buildings, Westprussia

Schlüsselworte: Elbing, Protestantismus, XIX Jahrhundert, Evangelische Kirchebauwesen, West Preussen

Wraz z zaborami i wcieleniem Elbląga do Królestwa Prus rozpoczęła się epoka, którą można nazwać długim wiekiem XIX. Długim, bo zakończonym tak naprawdę dopiero rokiem 1914 i wybuchem I wojny światowej. Podczas tego stulecia nastąpiły nie tylko istotne zmiany polityczne i gospodarcze. Znacząco zmieniła się sytuacja wyznaniowa Elbląga. Zmiany te zapoczątkowały zabory, ale także utworzenie 31 października 1817 roku przez Fryderyka Wilhelma III Ewangelickiego Kościoła Unii Staropruskiej, czyli Kościoła ewangelicko-unijnego. Kościół ten stał się w zasadzie Kościołem państwowym i najważniejszym, poza Katolickim Kościołem Prus Zachodnich, w których obszar włączono miasto. Parafie ewangelickie, luterańskie i kalwińskie, które w Prusach Królewskich tworzyły Kościoły miejskie, zostały teraz zjednoczone w jeden spójny organizm administracyjny, który w ten sposób stał się partnerem państwa. Parafie unijne zaczęły zyskiwać nie tylko jego wsparcie finansowe, pozwalające na zatrudnianie duchownych, ale również środki na budowę nowych kościołów i kaplic. Oczywiście nie nastąpiło to od razu. Rozwój architektury ewangelickiej w Elblągu korelował ściśle z rozrostem parafii ewangelickich, które jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku korzystały głównie z kościołów średniowiecznych. Dopiero industrializacja Elbląga, jego rozwój urbanistyczny i przemysłowy oraz napływ nowych mieszkańców w drugiej połowie XIX wieku spowodowały potrzebę budowy nowych kościołów.

Tworząc nową strukturę parafialną i diecezjalną Kościoła unijnego w Elblągu, powołano do życia samodzielną superintendenturę (diecezję), która jednocześnie wpisana została administracyjnie w rejencję gdańską¹. W przededniu I wojny światowej

* Prof. UMK dr hab. Piotr Birecki – kierownik Katedry Zabytkoznawstwa i Muzealnictwa na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, e-mail: Piotr.Birecki@umk.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0755-137X>.

w rejencji gdańskiej funkcjonowało 9 diecezji ze 114 parafiami i 4 gminami filialnymi. Według szacunków obszar superintendentury (diecezji) elbląskiej zamieszkiwało od 40 tysięcy do 50 tysięcy osób wyznania ewangelickiego. Diecezja Elbląg Miasto i Elbląg Wieś liczyła 14 parafii i 2 filie. W samym Elblągu były to parafie św. Anny, Bożego Ciała, Najświętszej Marii Panny i Trzech Króli, a poza nim m.in. parafie w Tolkmicku, Łęczach i Próchniku². Poza Kościołem unijnym znaleźli się wyznawcy konfesji augsburskiej i kalwiniści, którzy nie zaakceptowali zjednoczenia i zostali przez to wyłączeni ze wsparcia finansowego państwa zarówno w zakresie funkcjonowania parafii, jak i budowy własnych świątyń. Taka sytuacja miała miejsce np. w Toruniu, gdzie odmówiono wsparcia parafii staroluterańskiej, chcącej wybudować swój własny kościół zaprojektowany przez berlińskiego architekta Richarda Gansa, który pracował także dla tutejszej gminy reformowanej. Ta mogła sobie pozwolić na budowę, albowiem ciężar inwestycji ponieśli zamożni członkowie parafii³.

Warto odnotować, iż Kościół unijny i inne Kościoły dotykały postwościeniowe procesy laicyzacyjne, które zmuszały parafie do włączania się w procesy tworzenia protestantyzmu kulturowego, próbującego poprzez wewnętrzne misje ewangelizacyjne harmonizować protestantyzm z postępem i zmianami kulturowymi⁴. Budowa okazałych kościołów i próby ożywienia życia religijnego miały hamować odchodzenie parafian od wiary, o czym pisał 13 września 1880 roku do rady kościoła ewangelickiego w Elblągu grudziądzki ksiądz luterański Ebel. W jego liście padło stwierdzenie, iż nie mógł on zbudować nowego kościoła w Grudziądzu z powodu „materializmu i wulgarnego liberalizmu” szerzącego się w jego mieście⁵.

Nie bez przyczyny także w Elblągu faworyzowano neogotyck, ten bowiem odwoływał się do dziedzictwa średniowiecza, kojarzonego z głęboką pobożnością. Reformacja Lutra była w istocie wołaniem o powrót do źródeł wiary (*ad fontes*) i reformą średniowiecznej pobożności. Protestancki neogotyck nie mógł być jednak zbyt rzymski,

¹ *Pfarr-Almanach der Provinz Westpreussen* z 1897 i 1913 r. Tu wymienione struktury parafialne reaktywowanej prowincji i następujące w kolejnych latach zmiany przynależności administracyjnej. Zob. też: H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig Und Westpreussen in evangelischen Sicht*, Band 2: *Die evangelische Kirche im 19. und 20. Jahrhundert*, Leer 1977, s. 204–209; W. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po nich akta*, Toruń 2006, s. 76.

² W. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego*, s. 81. Kościół ewangelicko-reformowany w trzech parafiach w Gdańsku, Elblągu i Toruniu liczył łącznie 3500 wiernych. Dla porównania luterańska parafia w Grudziądzu gromadziła 18 tys. osób.

³ J. Domasłowski, *Kościół św. Szczepana w Toruniu 1904–2004*, Toruń 2004, s. 44–49.

⁴ Na ten temat m.in.: C. Lepp, *Protestantisch-liberaler Aufbruch in die Moderne. Der deutsche Protestantenverein in der Zeit der Reichsgründung und des Kulturkampfes*, Gütersloh 1996; M. Schick, *Kulturprotestantismus und soziale Frage. Versuche zur Begründung der Sozialethik, vornehmlich in der Zeit von der Gründung des Evangelisch-sozialen Kongresses bis zum Ausbruch des I. Weltkrieges (1890–1914)*, Tübingen 1970; *Sozialer Protestantismus im Kaiserreich. Problemkonstellationen – Lösungsperspektiven – Handlungsprofile*, wyd. Norbert Friedrich, Traugott Jähnichen, Münster 2005; zob. też: E. Foerster, *Die Entstehung der Preussischen Landeskirche unter der Regierung König Friedrich Wilhelms des Dritten*, Bd. I, Tübingen 1905; W. Sieradzan, *Bernhard Schmid (1872–1947) jako członek Kościoła unijnego w świetle referatu wygłoszonego na synodzie superintendentury malborskiej w 1929/1930 r.*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 5(2011), s. 148.

⁵ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APGd), Akta Rejencji Gdańskiej, *Bau der Kirche 1880–1881*, vol. 2, sygn. III/140, s. nn.

trzeba go było modernizować na „neogotyck ewangelicki”. Do wiernych łatwiej było przemówić zrozumiałym językiem przeszłości niż łączyć odnowę wiary z nowoczesnymi prądami w architekturze, takimi jak secesja czy modernizm. Konserwatyzm w architekturze był emanacją konserwatyizmu elit pruskich z Wilhelmem II na czele. Jego symbolem może być m.in. wzniesiony „po sąsiedzku” kościół projektu Arthura Kictona w Kadynach. Jediną modernizacją stylistyczną, i to po długich dyskusjach, było wprowadzenie do architektury kościelnej neorenesansu lub neobaroku, silniej niż gotyk powiązanych chronologicznie z rozwojem reformacji i protestantyzmem epoki nowożytnej. W Elblągu zwyciężył neogotyck⁶.

Zanim to jednak nastąpiło, w regionie pojawiły się świątynie budowane w stylu arkadkowym i klasycyzującym, często dowoływające się do wspólnot i bazylik wczesnochrześcijańskich, jak kościół w Biskopcu z lat 1842–1846. Style te wprowadzał Karl Fr. Schinkel oraz jego uczniowie, tacy jak Friedrich A. Stüler, wprowadzający z pomocą lokalnych projektantów koncepcję Normalkirche, kościoła wzoru, który miał być tani w budowie i łatwy do adaptacji na potrzeby lokalnych parafii i własnych oraz dostosowany do państwowych możliwości finansowych. Takie kościoły powstały m.in. w Nakle nad Notecią, Więcborku, Toruniu, Książkach, Lidzbarku Warmińskim, Kwidzynie, Wielbarku, Ornecie czy Dobrym Mieście. Najbliższym w stosunku do Elbląga kościołem o cechach klasycyzujących jest zachowany do dziś kościół w Braniewie. W pierwszej połowie XIX wieku w Elblągu gotyckie i nowożytne budownictwo kościelne zaspokajało jeszcze potrzeby lokalowe parafii ewangelickich⁷.

Nowe kościoły w samym Elblągu powstawać zaczęły dopiero na przełomie XIX i XX wieku. W tym czasie miasto dynamiczniej rozwijało się pod względem przestrzennym, do takich zakładów jak stocznia Schichaua zaczęli napływać robotnicy, których nie można było pozostawić bez duchowej opieki i narażać na wpływy partii politycznych, którym często było nie po drodze z konserwatywnym cesarstwem. Państwo niemieckie dysponowało coraz większymi środkami na rozwój wszelkiej infrastruktury, płynącymi z rozwoju gospodarczego oraz kontrybucji płaconej przez Francję, która przegrała wojnę w latach 1870–1871. Część tych środków, oficjalnie wydzielana z budżetu, znalazła się w gestii ministerstw, takich jak Ministerium der Geistliche Angelegenheiten czy Ministerium der Geistlichen, Unterrichts- und Medizinal Angelegenheiten, i za ich pośrednictwem popłynęła do parafii ewangelickich. Źródłem wsparcia inwestycji były też stowarzyszenia, które – jak Gustav Adolf Verein

⁶ W. Bałus, *Gotyck bez Boga? W kręgu znaczeń symbolicznych architektury sakralnej XIX wieku*, Toruń 2011, s. 119 i 127. Tu przytoczone myśli Hegla o kościele gotyckim. Uwagi na temat imitacji dawnych stylów w architekturze w celu wzmocnienia duchowości zob. T. Polak, *System kościelny, czyli przewagi pana K.*, Poznań 2020, s. 144–146. Modernizm pojawił się w regionie dopiero w okresie międzywojennym, czego przykładem jest kościół w podgdańskich Pszczółkach. Zob. też: E. Wojdak, *Postępowe idee w protestanckiej architekturze sakralnej na przykładzie trzech bydgoskich świątyń z ostatniej ćwierci XIX wieku*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 16(2011), s. 25–37.

⁷ Szerzej na ten temat w dwóch monografiach ukazujących K.F. Schinkla i F.A. Stülera, zob.: E. Börsch-Supan, współpraca Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, Bd. 18, *Die Provinzen Ost- und Westpreussen und Grossherzogtum Posen*, München–Berlin 2003; E. Börsch-Supan, D. Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler: 1800–1865*. Berlin–München 1997.

– współfinansowały budowę albo przekazywały w formie darów elementy wyposażenia (naczynia liturgiczne, krucyfiksy, bielizna ołtarzowa)⁸.

Przed rozpoczęciem inwestycji najpierw szczegółowo określano możliwości finansowe całej parafii, musiała ona bowiem jako wkład własny zapewnić część środków do budowy kościoła. Brano pod uwagę liczbę parafian i prognozowano powiększenie się wspólnoty, by określić, ile miejsc siedzących, a ile stojących należy wyznaczyć w budynku. Dopiero wtedy ustalano jego wielkość, zlecano projekty i kosztorysy, a następnie na ich podstawie występowano np. do państwa i do konsystorza o – sięgające często 70–80 proc. – dofinansowanie inwestycji. Resztę finansowano kredytem splecanym przez parafian. W małych miejscowościach ziemię pod kościół często otrzymywano w darze, w dużych trzeba było ją zakupić⁹. Chcąc pozyskać stosowne fundusze, trzeba było wziąć pod uwagę wytyczne Regulatywy z Eisenach (Eisenacher Regulativ), która zdecydowała o całokształcie architektury ewangelickiej Elbląga przełomu XIX i XX wieku. Wiele parafii przystępujących do inwestycji wśród dokumentów otrzymywało kopię zapisów tego dokumentu¹⁰.

Pod koniec XIX wieku głosem w dyskusji nad kształtem architektury ewangelickiej był tzw. Program z Wiesbaden (Wiesbadener Programm), którego współautorem był Johannes Otzen. Program ten głosił m.in. to, iż przestrzeń kościoła należy centralizować i gromadzić świętującą wspólnotę wokół duchownego, a nie izolować go w prezbiterium i utrwać we wnętrzu budowli podział pomiędzy duchowieństwem a świeckimi. Na terenie Prus Zachodnich nie można jednak odnotować ani jednego kościoła, który byłby wzniesiony według założeń tego programu. Nawet projekt kościoła św. Anny, wykreślony przez samego Otzena, nie był tak rewolucyjny, jak np. ten w Elberfeld z lat 1894–1896. W elbląskiej świątyni można było zaobserwować jedynie niewielkie splecenie prezbiterium i zbliżenie duchownego do wiernych zasiadających w jego bezpośrednim sąsiedztwie¹¹.

Jedną z pierwszych inwestycji w Elblągu w dziedzinie budownictwa kościelnego epoki było zastąpienie kaplicy zboru reformowanego, urządzonej w budynku kamienicy przy ul. Wieżowej 159, nową budowlą wzniesioną w latach 1805–1808 przez budowniczego Christiana Gottfrieda Frickego. Efektem jego działań było powstanie piętrowej, trzyosiowej kaplicy z prostokątnym wejściem, ujętym portalem i dużymi oknami po bokach. We wnętrzu ustawiono kazalnicę i emporę wspartą na sześciu drewnianych słupach, na której umieszczono nowy instrument organowy¹².

⁸ P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich. Relacje między państwem a Kościołem ewangelicko-unijnym*, Toruń 2014, rozdział o wyposażeniu kościołów, s. 193 i n.

⁹ P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, s. 165–183.

¹⁰ Licząca 16 punktów Regulatywa z 1861 roku mówiła m.in., iż kościół musi być orientowany, nawa zabudowana na planie prostokąta, a styl budowli i jej wyposażenie nawiązywać do stylów stosowanych przez chrześcijaństwo w danym regionie. Zob. E. Seng, *Der evangelische Kirchenbau im 19. Jahrhundert. Die Eisenacher Bewegung und der Architekt Christian Friedrich von Leins*, Tübingen 1995, s. 269. Autorka uważa, iż ówczesny powrót do architektury średniowiecza nie był powrotem do średniowiecznej pobożności i ślepego naśladowania stylistyki tej epoki.

¹¹ J. Otzen, *Der Kirchenbau des Protestantismus*, Berlin 1893, s. 399.

¹² APGd, Konsystorz ewangelicki w Gdańsku, *Die Bauten an der reform: Kirche Elbing*, sygn. 2354, s. 1 i n.; J. Domino, *Architektura Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 1, red. A. Groth, Gdańsk 2000, s. 272–273.

W drugiej połowie XIX wieku musiano już myśleć o budowie nowych kościołów w Elblągu, skoro grudziądzki ksiądz luterański Ebel zaproponował, by parafia Trzech Króli do wzniesienia nowej budowli wykorzystwała projekty architekta Martiniego wykreślone w 1869 roku dla kościoła ewangelickiego w Grudziądzu. Nie zostały one wykorzystane, ale w 1880 roku duchowny zaproponował ich realizację elbląskiej parafii. Ta jednak nie przyjęła daru i wkrótce przygotowała własny projekt, zapewne lepiej odpowiadający jej potrzebom. Kościoły projektowane przez Martiniego dla Kowalewa Pomorskiego czy Łoży mogły być dla parafii zbyt skromne¹³.

KOŚCIÓŁ TRZECH KRÓLI

Nowy elbląski kościół ewangelicki Trzech Króli w Elblągu zbudowano na miejscu wcześniejszego, średniowiecznego, rozebranego w 1881 roku po tym, jak 6 czerwca 1881 roku odbyło się w nim ostatnie nabożeństwo. Jego kształt był dobrze znany m.in. z makiety, którą w 1833 roku wykonał murarz Kallenbach i wyeksponował w nowym budynku kościelnym. W dniu 1 listopada 1880 roku ogłoszono w prasie konkurs na nowy budynek i przedstawiono szczegółowe oczekiwania co do jego architektury, wystroju i wyposażenia wnętrza. Planowano zachować i przenieść do niego dawny ołtarz, organy, dzwony i chrzcielnicę. W specjalnym druku *Programm behufs Neubau der evangl. Kirche zu Heil. Drei Königen* określono, iż w budowni przewiduje się 1200 miejsc siedzących. Określono jego wymiary z racji ograniczenia działki przez zabudowę miejską, choć i tak planowano zburzenie kilku domów od strony zachodniej parceli. Opisano dokładnie gotycki ołtarz, który miał być przeniesiony ze starego kościoła, oraz cztery dzwony, które również planowano przewiesić. Należało uwzględnić ich ciężar przy projektowaniu wieży. Budynek miał być wzniesiony z kamieni polnych (fundament) i cegły (mury) oraz wyposażony w ogrzewanie i oświetlenie gazowe. Zastrzeżono, że najlepsze projekty staną się własnością parafii, a „duchowe prawa” należeć będą oczywiście do ich autorów. Całość inwestycji nie powinna kosztować więcej niż 120 tys. marek¹⁴.

Do oceny przedłożonych projektów powołano rejencyjnego radcę budowlanego Ehrharda, powiatowego inspektora budowlanego Passarge’a, miejskiego radcę budowlanego Lehmana, proboszcza Christiana E. Rhodego oraz przedstawiciela parafii Holsta. Konkurs na projekt kościoła wygrał Hermann Bohl z Berlina, współpracownik Ludwiga von Tiedemanna, z którym pracował przy wznoszeniu kościoła w dzielnicy Berlin-Altglienicke. Projekt Bohla wybrano ostatecznie spośród 47 zgłoszeń. Nadsyłałno je w zaklejonych kopertach pod takimi hasłami, jak „Pecunia” (hasło Bohla), „Soli Deo” i „Haggai”. Za nimi kryli się m.in. Walthes von Stern z Chemnitz, Feyerabend z Hanoweru, Friedrich z Berlina, Wedel z Hanoweru. Anonimowość ofert pozwalała zachować formalnie bezstronność komisji w ich ocenie¹⁵.

¹³ APGd, Akta Rejencji Gdańskiej, *Bau der Kirche 1880–1881*, vol. 2, sygn. III/140, s. nn.

¹⁴ „Deutsche Bauzeitung” 6 listopada 1880 r., s. 1.

¹⁵ APGd, Akta Rejencji Gdańskiej, *Bau der Kirche 1880–1881*, vol. 2, sygn. III/140, s. 14. Wycinki prasowe dotyczące konkursu na s. 23, s. 24 – dokładny plan sytuacyjny kościoła. Na s. 44 wykaz architektów, którzy byli zainteresowani konkursem.

Dnia 19 kwietnia 1882 roku pastor Rhode położył kamień węgielny pod budowę kościoła, którą poprowadził Otto Depmeyer, który podpisał z gminą umowę w czerwcu 1881 roku, zobowiązując się do wzniesienia kościoła stanie surowym do 1 września 1882 roku. W tym czasie katalog *Kirchen-Ornamente* z ofertą pełnego wyposażenia kościoła (od kielichów i lichtarzy po świece i dywany) przesłał Otto Brandner ze Szczecina, katalog złotnictwa – Martin Eugen Beck z Wittenbergi, katalog zegarów – firmy C.F. Rochlitz i Gebrüder Meister, obydwie z Berlina, a propozycję wykonania witraży – firma Schumann & Würtch z Chromopyrographisches Institut w Monachium. Ofertę na odlanie dzwonów dostarczyła firma F.W. Rincker Glocken-Gisserei z Sinn, a na montaż ogrzewania – przedsiębiorstwo J.H. Reinhardta z Würzburga. Wykonanie metalowych wyrobów artystycznych zaoferowała firma R. Fleischmanna Metallwaren-Fabrik und Kunstschlusse¹⁶. Prace przy kościele, który miał łączną pojemność około dwóch tysięcy parafian, realizowano bez większych trudności, skoro 29 sierpnia 1883 roku kaznodzieja Salomon poświęcił kulę wieńczącą 67-metrową wieżę i tym samym sfinalizował całe przedsięwzięcie, które nadzorował mistrz budowlany Ungethüm. Na wieży zawisły cztery dzwony¹⁷. Dwa lata później, 17 marca 1885 roku, w obecności generalnego superintendenta D. Taubego miało miejsce uroczyste poświęcenie nowego budynku. Duchowny wraz z parafianami wszedł do kościoła, minawszy ozdobne drzwi, które ozdobiła głowa Chrystusa w koronie cierniowej, wyrzeźbiona przez elbląskiego artystę Ernsta Kossola. Wiernych przywitały dźwięki zbudowanych w 1884 roku organów firmy Terletzki. Koszt budowy kościoła wraz z organami wyniósł 180 tys. marek, a w jej wnętrzu wygospodarowano przestrzeń z 1250 miejscami siedzącymi¹⁸.

¹⁶ P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, s. 123–125.

¹⁷ Evangelisches Zentralarchiv (dalej: EZA), *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von heiligen drei Königen zu Elbing*, Bestand 507, sygn. 4872, s. 101. Tu informacja, iż dzwony odlano w 1883 r.: duży (ton b, wysokości 160 cm), średni (ton es, wysokość 130 cm), mniejszy (ton ges, wysokości 70 cm) i mały (ton b). Sprawa dzwonów wymaga jednak dalszej analizy, J. Tiemann podaje bowiem, iż w wieży wisiały dzwony: Betglocke, wielokrotnie przelewany, z napisem „Dum campana trahor populum te convoco Christi / Ad res divinas, nec non pia funera ploro”, Uhrglocke wybijający pełne godziny, odlany na chwałę Trzech Króli i Wszystkich Świętych w 1507 r., trzeci dzwon wybijający kwadrans powstał w 1477 r. i ozdobił go napis „Anna heiss ich, Meister Merten goss mich”, czwarty, najmniejszy, został zabrany na potrzeby wojenne, zob. J. Tiemann, *600 Jahre Geschichte*, s. 18. Pierwszy z wymienionych dzwonów ocalał w kościele w Stuttgartarcie, odnaleziono go w Hamburgu, gdzie miał być przetopiony na potrzeby wojenne, i zawieszono w Leonhardskirche, zob. E. Herrmann, *Elbinger Kirchenglocke in Stuttgart*, „Elbinger Nachrichten” 5 Dezember 1954, s. 4. Drugi i trzeci dzwon trafiły do kościoła św. Wojciecha w Elblągu.

¹⁸ EZA, *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von heiligen drei Königen zu Elbing*, Bestand 507, sygn. 4872, s. nn.; APGd, Rejencja Kwidzyńska, sygn. 4992, s. nn.; APGd, Akta Rejencji Gdańskiej, *Bau der Kirche 1880–1881*, vol. 5, sygn. III/140, s. 93, tamże, vol. 3, sygn. III/140, s. 9–12. W tomie znajduje się dokumentacja konkursowa oraz inwestycyjna, a także oferty sprzedaży dzwonów z katalogu firm Apolda i Colliera. Ofertę na prace budowlane złożyły firmy: Hochberg, Depmeyer, Fechter, Otto i Wilke a na dostawę około 700 tys. cegieł – cegielnie z całych Niemiec, w tym Marienburger Ziegelei & Thonwaarenfabrik. Schlesische Thonwaaren-Fabrik zaoferowała parafii ceglane profile, maswerki, rozetki, fiale, cokoły i konsolki (wygrała firma Baerckiego i cegielnia malborska). Firma Mercur ze Szczecina złożyła ofertę na cement portlandzki. Usługi rzeźbiarskie zaoferował rzeźbiarz Gebauer. W tomie 6. wszystkie umowy z wykonawcami. Specyfikacja instrumentu dostarczona przez firmę Terletzkiego i umowa budowy instrumentu. W 1935 r. odświeżono wnętrze, założono ogrzewanie i zmodernizowano organy firmy Terletzki z Elbląga. Moder-

W zakrystii zawieszono portrety zaangażowanych w budowę księży luterańskich Christofa E. Rhodogo i Edouarda J. Salomona oraz obraz przedstawiający Samuela Correla, proboszcza parafii Trzech Króli w latach 1657–1687. W kościele znalazło się też malowidło przedstawiające Trzech Króli, ufundowane jeszcze przez cesarza Wilhelma I, a namalowane przez prof. Juliusa Schradera z Berlina. Do nowego kościoła trafiły witraże fundacji cesarza Fryderyka III: w środkowym oknie umieszczono witraż ze słowami z Ewangelii Łukasza (24,51) i wizerunek Chrystusa Sędziego świata. W oknach naw bocznych zamontowano witraże z wizerunkiem Baranka Apokaliptycznego z księgą i siedmioma pieczęciami oraz pelikana karmiącego swe młode. Wnętrze nawy i prezbiterium oświetlono trzema gazowymi żyrandolami, które zastąpiono elektrycznymi, projektu elbląskiego artysty A. Barmwoldta, a wykonanymi przez F. Habeckera i Ed. Holsta¹⁹. Z dokumentów budowy wynika też, iż w kościele ustawiono ambonę wykonaną przez snycerza Splietha²⁰, a w prezbiterium – rzeźbę anioła z muszlą na wodę chrzcielną. Mosiężną chrzcielnicę wykonano według projektu A. Barmwoldta²¹. Warto wspomnieć na koniec, iż kościół Trzech Króli posłużył za wzór dla nowej świątyni ewangelickiej w Grudziądzu, co wyłożono w specjalnym druku *Vorlage betreffend den Bau der Kirche* z 1889 roku²².

KOŚCIÓŁ ŚW. ANNY

Drugim, równie okazałym kościołem ewangelickim, zbudowanym niemal w tym samym czasie, co kościół Trzech Króli, był kościół św. Anny dla parafii ewangelicko-unijnej, zaprojektowany przez jednego z najważniejszych architektów epoki, czyli przez Johanna Otzena²³. Kościół ten, tak jak kościół Trzech Króli, należy zaliczyć do grupy największych kościołów miejskich Prus Zachodnich. Jego nakryte sklepieniami krzyżowo-żebrowymi wewnątrz podzielono przy pomocy smukłych filarów na trzy nawy, a mimo to pozostawało scalone w jedną przestrzeń, która według Oskara

nizacji dokonała ta sama firma prowadzona teraz przez Ed. Wittka. We wnętrzu ustawiono ołtarz średniowieczny z ok. 1520 r., przeniesiony z poprzedniego kościoła (opis J. Tiemann, *600 Jahre Geschichte*, s. 9). Zob. K. Hauke, H. Stobbe, *Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing*, Stuttgart 1964, s. 244; B. Schmid, *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenzeit in Preussen, Marienburg 1941*, s. 85; E. Krüger, *Bilder aus Elbings Kirchengeschichte*, Elbing 1929, wkładka po s. 4; W. Zawadzki, *Życie religijne*, red. A. Groth, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2, Gdańsk 2001, s. 206; J. Domino, *Architektura Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2, Gdańsk 2001, s. 267 i 265; M. Józefczyk, *Życie religijne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 170; F.N. Bihn, *Die Orgeln von Heilig Drei Königen Elbing, Westpr.*, Kassel 1938, s. 3–7.

¹⁹ J. Tiemann, *600 Jahre Geschichte*, s. 13–14.

²⁰ EZA, *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von heiligen drei Königen zu Elbing*, Bestand 507, sygn. 4872, s. 8. Ambona powstała w 1884 r., a Heinrich J. Splieth z Elbląga otrzymał za swą pracę 1800 marek.

²¹ J. Tiemann, *600 Jahre Geschichte*, s. 16.

²² Archiwum Państwowe w Elblągu, *Das evangelische Kirchenwesen in Graudenz*, Band 1, sygn. 181/IIa/437, s. nn.

²³ EZA, *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde St. Annen*, Bestand 507, sygn. 4874, s. 53.

Hossfelda miała symbolizować jedność wspólnoty ewangelickiej²⁴. Projekt Otzena zrealizowano w latach 1899–1901 na miejscu rozebranej w 1899 roku budowli, która mieściła około 800 parafian. Nowy, znacznie okazałszy, z liczącą 73 metry wieżą kościół przeznaczono już dla 1020 parafian, a w jego budowę zaangażowało się stowarzyszenie Gustav-Adolf-Verein i przede wszystkim cesarz Wilhelm II, który ufundował terakotowe dekoracje wnętrza. Budynek poprzedzono okazałą dwuwieżową bramą. Całość inwestycji wraz z wyposażeniem kosztowała aż 318 818,70 marki²⁵. Jego wyposażenie wymaga jeszcze dalszych badań i kwerend archiwalnych.

Nieco wiedzy o tym, co znalazło się we wnętrzu, przynosi pocztówka pokazująca część nawy i płytkiego prezbiterium zdobionego polichromiami ornamentalnymi (zgeometryzowane ornamenty roślinne i rozetki) w partiach ścian i sklepienia, które uzupełniły postaci aniołów. Ołtarz ozdobiła nastawa z okazałym krzyżem, dwa okazałe żyrandole. Ścianę wschodnią, przy której stanął ołtarz, wypełniły figury Chrystusa i czterech ewangelistów, wyżej zaś w dwóch ostrołukowych płycinach namalowano m.in. postać Chrystusa Zmartwychwstałego²⁶. Siłą rzeczy nie widać na pocztówce instrumentu organowego, który powstał w firmie Terletzkiego i Wittka w 1901 roku. Świadomie wybrano tę słynną firmę organmistrzowską, to ona bowiem jeszcze w 1860 roku w poprzednim kościele przebudowała znajdujący się tam instrument. Nowe organy nawiązywały zapewne swą dekoracją do ambony, której kosz zdobiły neogotyckie trójliście²⁷.

KOŚCIÓŁ ŚW. PAWŁA

Trzecim kościołem wzniesionym w Elblągu na przełomie stuleci był kościół ewangelicki św. Pawła, zbudowany na obszarze tzw. Kolonii Pangritz zamieszkaney przez robotników stoczni Schichaua. W 1887 roku utworzono wikariat parafii Bożego Ciała, który w 1899 roku stał się samodzielną parafią św. Pawła Apostoła liczącą około 1200 dusz. Początkowo wierni spotykali się na nabożeństwach w miejscowej gospodzie (zapewne była to znana z pocztówki gospoda zw. Alte Welt), ale dość szybko zaplanowano budowę własnego kościoła. Projekty przygotował elbląski mistrz budowlany Otto Depmeyer. Budynek, w przeciwieństwie do kościołów Trzech Króli i św. Anny, przetrwał kataklizm II wojny światowej i czas następujących po nim rozbiórek budowli kościelnych²⁸.

²⁴ O. Hossfeld, *Stadt- und Landkirchen*, Berlin 1905, s. 15.

²⁵ EZA, *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde St. Annen*, Bestand 507, sygn. 4874, s. 53; B. Schmid, *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenszeit*, s. 85; W. Zawadzki, *Życie religijne*, s. 208–209; J. Domino, *Architektura Elbląga*, s. 265. Na wieży zawisły trzy stalowe dzwony, które po II wojnie światowej przewieszono na wieżę kościoła św. Mikołaja.

²⁶ *Wnętrze dawnego kościoła św. Anny w Elblągu*, w: *Polska-org.pl* [on-line], <https://polska-org.pl/8882064,foto.html?idEntity=7692964> (dostęp: 25.09.2024). Rozmycie kolorowanej pocztówki uniemożliwia pełniejszą identyfikację scen. Ta namalowana od strony północnej jest niestety niewidoczna, bo zasłonięta żyrandolem. Zapewne przedstawia ona *Ofiarowanie w świątyni*. Ta od strony południowej pokazuje zapewne Chrystusa i dwie niewiasty u grobu.

²⁷ *Zwei Orgelweihen in Elbing*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 1866, s. 107.

²⁸ EZA, *Pangritz Colonie Elbing Hl. Leichnam*, Bestand 7, sygn. 17693, s. 107 oraz *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von St. Paulus zu Pangritz Colonie*, Bestand 507, sygn. 4876,

Koszt realizacji stanu surowego oszacowano wstępnie na 35 tys.–40 tys. marek, a 10 tys. marek planowano przeznaczyć na wykończenie wnętrza. Budynek miał stać na działce należącej do właściciela miejscowego zajazdu Wonnenberga. Najpierw zaplanowano kupić ziemię, na której miały stać kościół, plebania i cmentarz (2,17 ha), ale cena była zapewne zbyt wysoka, więc ostatecznie parafia weszła w posiadanie terenu o powierzchni 1,42 ha, za co zapłacono 4 tys. marek²⁹. Inwestycję wsparła kolekta Der Schleswig-Holstein Gustav-Adolf-Verein, podczas której uzyskano 1,2 tys. marek. Parafia musiała jednak pożyczyć pieniądze. W 1895 roku na pokrycie długów budowlanych otrzymała tzw. podarunek łaski w wysokości 20 tys. marek oraz 10 tys. marek od Gustav-Adolf-Verein Leipzig. Ostatecznie wszystkie wydatki zamknęły się w kwocie 80 tys. marek. Jeszcze w 1900 roku parafia spłacała kredyt w wysokości 22 tys. marek. W odlewni Colliera wykonano dzwony dla kościoła św. Pawła w Kolonii Pangritz, które zawieszono w 1893 roku, rok po rozpoczęciu budowy i uroczystym wmurowaniem kamienia węgielnego w dniu 24 lipca 1892 roku. W dniu 31 października 1895 roku odbyło się uroczyste poświęcenie kościoła w obecności superintendentów z Gdańska i Elbląga³⁰. Wnętrze zdobyły polichromie ornamentalne imitujące wici ornamentalne, zbudowane z łądzyk i stylizowanych liści³¹. Śpiewom parafian towarzyszyły dźwięki organów zbudowanych w 1893 roku przez firmę A. Terletzkiego, którą w tym czasie prowadził Ed. Wittek. Pierwsza pracownia tej firmy powstała w 1857 roku w refektarzu elbląskiego klasztoru Dominikanów³². Była niezwykle efektywna i aktywna na terenie Elbląga. W latach 1868–1870 pracowała przy wznoszeniu instrumentu dla kościoła menonitów, w 1882 roku zbudowała organy w elbląskim kościele Bożego Ciała, a w 1884 roku zaangażowała się w konstruowanie nowego instrumentu dla parafii reformowanej oraz kościoła Trzech Króli. W 1899 roku powstał instrument w kościele baptystycznym w Elblągu, a w 1906 roku – w ewangelickim seminarium nauczycielskim w Elblągu³³.

s. 22. Na temat kościoła i parafii Bożego Ciała najpełniej zob.: W. Zawadzki, *Dzieje kościoła Bożego Ciała w Elblągu do 1945 roku*, „Studia Elbląskie” 22(2021), s. 21–30.

²⁹ Cmentarz omawia: J. Tiemann, *600 Jahre Geschichte*, s. 19. Tu wspomina, iż w kaplicy cmentarnej znalazł się obraz z 1720 r. fundacji mieszkańca Nowego Miasta Gabriela Freymutha, przedstawiający *Złożenie Chrystusa do grobu*. Autor opisuje też tablice upamiętniające zmarłych parafian w wojnach XIX w. i początku XX w.

³⁰ W. Zawadzki, *Życie religijne*, s. 209–210.

³¹ EZA, *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von St. Paulus zu Pangritz Colonie*, Bestand 507, sygn. 4876, s. 22. Tu ogólnie wzmiankowane wnętrza, które ozdobiły malowane dekoracje ornamentalne.

³² W. Łyjak, *Katalog reklamowy firmy organmistrzowskiej „August Terletzki” z Elbląga (1857–1908)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1(1999), s. 58.

³³ APGd, Akta Rejencji Gdańskiej, *Bau der Kirche 1880–1881*, vol. 3–6, sygn. III/140, s. nn. Tu projekt i kosztorys projektu. EZA, *Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von heiligen drei Königen zu Elbing*, Bestand 507, sygn. 4872, s. 101. Instrument kosztował 10 tys. marek, też F.N. Bihn, *Die Orgeln von Heilig Drei Königen*, s. 5–7; W. Łyjak, *Katalog reklamowy firmy organmistrzowskiej „August Terletzki”*, s. 51–52.

PODSUMOWANIE

Najważniejszym zadaniem świątyni jest koncentrowanie życia duchowego parafii. W przypadku kościołów ewangelickich, należących do struktur Kościoła unijnego, na przestrzeń religijną nałożyła się jednak wyznaczona przez państwo niemieckie przestrzeń polityczno-społeczna. Można nazwać to zjawisko sojuszem tronu i ołtarza. Sojusz ten, sięgający czasów Konstantyna Wielkiego, szczególnie mocno objawił się w wieku XIX, kiedy to powołano do życia Kościół unijny, pozbawiając lokalne władze znaczącego wpływu na znajdujące się na terenie miast parafie (taki wpływ miały elity miejskie w czasach nowożytnych). Po 1817 roku struktury kościelne zostały włączone w struktury państwowe. W czasach, gdy rządził Wilhelm II, Kościół miał wspomagać proces odrodzenia się cesarstwa, jednoczyć i unifikować dawne prowincje Prus oraz sakralizować osobę władcy. Jednocześnie udział aparatu państwowego w dziedzinie budownictwa kościelnego i współfinansowanie etatów duchownych dawało Kościołowi narzędzia do wsparcia własnego rozwoju w niełatwej, postoświeceniowej epoce XIX-wiecznego nacjonalizmu. Władze lokalne aktywnie wspierały parafie ewangelickie, starając się podkreślić ich łączność z państwem niemieckim. Kościół miał umacniać niemieckość regionu i przeciwdziałać rozwojowi katolicyzmu. To zadanie ułatwiła budowa kościoła św. Pawła: skupiona wokoło niego parafia miała chronić miejscową ludność przed polskokatolicką propagandą religijną³⁴. Mocne powiązanie państwa i Kościoła oraz niemieckości z protestantyzmem zaowocowało spadkiem liczebności parafii na obszarach wcielonych do II Rzeczypospolitej, z których państwo niemieckie się wycofało, a po II wojnie światowej – do trudnych do oszacowania dla protestantyzmu strat kulturowych i materialnych. Przetrwało wprawdzie wiele XIX-wiecznych kościołów ewangelickich, najczęściej w służbie Kościoła katolickiego, ale ofiarą wojennych zniszczeń, rozbiórek, przekształceń w magazyny odzieży czy nawozów padło ich równie dużo³⁵. W Elblągu, tak mocno doświadczonym w czasie II wojny światowej, rozebrano kościoły Trzech Króli i św. Anny. Gdyby istniały do dziś, stanowiłyby niezwykle mocny akcent na zabytkowej mapie miasta.

³⁴ EZA, *Pangritz Colonie, Elbing Hl. Leichnam*, Bestand 7, sygn. 17693, s. 64.

³⁵ P. Szczudłowski, *Losy poewangelickich obiektów sakralnych na terenie diecezji gdańskiej po 1945 roku*, Lublin 2001; P. Birecki, *Losy poewangelickich kościołów i budynków parafialnych na Pomorzu Nadwiślańskim po 1945 roku*, w: *Kościół chrześcijański w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 684–709; P. Birecki, *Losy protestanckich obiektów sakralnych na terenie ziemi chełmińskiej w II połowie XX wieku*, w: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Toruń 2009, s. 646–658.

O TRZECH XIX-WIECZNYCH KOŚCIOŁACH EWANGELICKICH ELBLĄGA

STRESZCZENIE

Artykuł przedstawia dzieje trzech najważniejszych ewangelickich budowli kościelnych wzniesionych w Elblągu w XIX wieku: kościołów Trzech Króli, św. Anny i św. Pawła. Wzniesiono je w drugiej połowie stulecia, by wzmocnić struktury Kościoła ewangelickiego w mieście. W tekście omówiono wpływ państwa niemieckiego i cesarza Wilhelma II na budownictwo ewangelickie poprzez akty prawne, takie jak Regulatywa z Eisenach. Scharakteryzowano również stylistykę neogotycką zastosowaną w projektowaniu badanych kościołów oraz, wykorzystując archiwalia, omówiono dzieje budowli, ich wyposażenia, a także ludzi i firm zaangażowanych w realizację inwestycji. W podsumowaniu zasygnalizowano, iż silne związki państwa i Kościoła ewangelicko-unijnego przyczyniły się, prócz totalitaryzmów XX wieku, do regresu protestantyzmu w Elblągu i na Pomorzu Nadwiślańskim.

ABOUT THREE XIXth-CENTURY EVANGELICAL CHURCHES IN ELBLAG

SUMMARY

This article presents the history of the three most important Evangelical church buildings erected in Elblag in the 19th century: the Church of the Three Kings, St Anne and St Paul. They were erected in the second half of the century to strengthen the structures of the Evangelical Church in the city. The text discusses the influence of the German state and Kaiser Wilhelm II on Protestant construction through legal acts such as the Eisenach Regulation. It also characterises the neo-Gothic style used in the design of the churches studied and, using archives, discusses the history of the buildings, their furnishings and the people and companies involved in the construction. In conclusion, it is indicated that the strong ties between the state and the Evangelical Church contributed, apart from the totalitarianisms of the 20th century, to the regression of Protestantism in Elblag and Vistula Pomerania.

**ÜBER DREI EVANGELISCHE KIRCHEN IN ELBING
IM NEUNZEHNTE JAHRHUNDERT**

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Artikel wird die Geschichte der drei wichtigsten evangelischen Kirchengebäude in Elbing aus dem 19. Jahrhundert vorgestellt: die Dreikönigskirche, St. Anna und St. Paul. Sie wurden in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts erbaut, um die Strukturen der evangelischen Kirche in der Stadt zu stärken. Der Text geht auf den Einfluss des deutschen Staates und Kaiser Wilhelms II. auf den protestantischen Bau durch Rechtsakte wie die Eisenacher Verordnung ein. Er charakterisiert auch den neugotischen Stil, der bei der Gestaltung der untersuchten Kirchen verwendet wurde, und erörtert anhand von Archiven die Geschichte der Gebäude, ihre Ausstattung sowie die am Bau beteiligten Personen und Unternehmen. Abschließend wird

aufgezeigt, dass die engen Verbindungen zwischen dem Staat und der evangelischen Kirche neben den Totalitarismen des 20. Jahrhunderts zum Rückgang des Protestantismus in Elbing und Weichselpommern beigetragen haben.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia:

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APGd)

Akta Rejencji Gdańskiej.

Bau der Kirche 1880–1881, vol. 1-6, sygn. III/140.

Rejencja Kwidzińska, sygn. 4992.

Konsystorz ewangelicki w Gdańsku, *Die Bauten an der reform: Kirche Elbing*, sygn. 2354.

Archiwum Państwowe w Elblągu

Das evangelische Kirchenwesen in Graudenz, Band 1, sygn. 181/IIa/437.

Evangelisches Zentralarchiv (EZA)

Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde St. Annen, Bestand 507, sygn. 4874.

Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von heiligen drei Königen zu Elbing, Bestand 507, sygn. 4872.

Lagerbuch für die evangelische Kirchengemeinde von St. Paulus zu Pangritz Colonie, Bestand 507, sygn. 4876.

Pangritz Colonie Elbing Hl. Leichnam, Bestand 7, sygn. 17693.

Literatura:

Babus W., *Gotyk bez Boga? W kręgu znaczeń symbolicznych architektury sakralnej XIX wieku*, Toruń 2011.

Bihn F.N., *Die Orgeln von Heilig Drei Königen Elbing, Westpr.*, Kassel 1938.

Birecki P., *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich. Relacje między państwem a Kościołem ewangelicko-unijnym*, Toruń 2014.

Birecki P., *Losy poewangelickich kościołów i budynków parafialnych na Pomorzu Nadwiślańskim po 1945 roku*, w: *Kościoły chrześcijańskie w systemach totalitarnych*, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 684–709.

Birecki P., *Losy protestanckich obiektów sakralnych na terenie ziemi chełmińskiej w II połowie XX wieku*, w: *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Toruń 2009, s. 646–658.

Börsch-Supan E., współpraca Ostrowska-Kęłbłowska Z., *Karl Friedrich Schinkel. Lebenswerk*, Bd. 18, *Die Provinzen Ost- und Westpreussen und Grossherzogtum Posen*, München–Berlin 2003.

Börsch-Supan E., Müller-Stüler D., *Friedrich August Stüler: 1800–1865*. Berlin–München 1997.

„Deutsche Bauzeitung” 6 XI 1880.

Domino J., *Architektura Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 1, red. A. Groth, Gdańsk 2000, s. 258–277.

- Domasłowski J., *Kościół św. Szczepana w Toruniu 1904–2004*, Toruń 2004.
- Foerster E., *Die Entstehung der Preußischen Landeskirche unter der Regierung König Friedrich Wilhelms des Dritten*, Bd. I, Tübingen 1905.
- Hauke K., Stobbe H., *Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing*, Stuttgart 1964.
- Herrmann E., *Elbinger Kirchenglocke in Stuttgart*, „Elbinger Nachrichten” 5 Dezember 1954.
- Hossfeld O., *Stadt- und Landkirchen*, Berlin 1905.
- Józefczyk M., *Życie religijne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 160–179.
- Krüger E., *Bilder aus Elbings Kirchengeschichte*, Elbing 1929.
- Kwiatkowska W., *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817–1920 i pozostałe po nich akta*, Toruń 2006.
- Lepp C., *Protestantisch-liberaler Aufbruch in die Moderne. Der deutsche Protestantenverein in der Zeit der Reichsgründung und des Kulturkampfes*, Gütersloh 1996.
- Łyjak W., *Katalog reklamowy firmy organmistrzowskiej „August Terletzki” z Elbląga (1857–1908)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1(1999), s. 44–63.
- Neumeyer H., *Kirchengeschichte von Danzig Und Westpreussen in evangelischen Sicht*, Band 2: *Die evangelische Kirche im 19. und 20 Jahrhundert*, Leer 1977.
- Otzen J., *Der Kirchenbau des Protestantismus*, Berlin 1893.
- Pfarr-Almanach der Provinz Westpreussen 1897*, 1913.
- Polak T., *System kościelny czyli przewagi pana K.*, Poznań 2020.
- Seng E., *Der evangelische Kirchenbau im 19. Jahrhundert. Die Eisenacher Bewegung und der Architekt Christian Friedrich von Leins*, Tübingen 1995.
- Schick M., *Kulturprotestantismus und soziale Frage. Versuche zur Begründung der Sozialethik, vornehmlich in der Zeit von der Gründung des Evangelisch-sozialen Kongresses bis zum Ausbruch des 1. Weltkrieges (1890–1914)*, Tübingen 1970.
- Schmid B., *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenzeit in Preussen*, Marienburg 1941.
- Sieradzan W., *Bernhard Schmid (1872–1947) jako członek Kościoła unijnego w świetle referatu wygłoszonego na synodzie superintendenty malborskiej w 1929/1930 r.*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 5(2011), s. 118–157.
- Sozialer Protestantismus im Kaiserreich. Problemkonstellationen – Lösungsperspektiven – Handlungsprofile*, wyd. Norbert Friedrich, Traugott Jähnichen, Münster 2005.
- Szczudłowski P., *Losy poewangelickich obiektów sakralnych na terenie diecezji gdańskiej po 1945 roku*, Lublin 2001.
- Tiemann J., *600 Jahre Geschichte der Neust. Ev. Pfarr-Kirche zu den Heiligen Drei Königen in Elbing*, Elbing 1937.
- Zawadzki W., *Dzieje kościoła Bożego Ciała w Elblągu do 1945 roku*, „Studia Elbląskie” 22(2021), s. 21–30.
- Zawadzki W., *Życie religijne*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 190–230.
- Zwei Orgelweihen in Elbing*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 1866.
- Wojdak E., *Postępowe idee w protestanckiej architekturze sakralnej na przykładzie trzech bydgoskich świątyn z ostatniej ćwierci XIX wieku*, „Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu” 16(2011), s. 25–37.

Netografia:

Wnętrze dawnego kościoła św. Anny w Elblągu, w: *Polska-org.pl* [on-line], <https://polska-org.pl/8882064,foto.html?idEntity=7692964> (dostęp: 25.09.2024).